
☆ परिशिष्टः ☆

पृष्ठानि

❖ परिशिष्टः—.....३५२ तः ३७९

- {अ}(१) कालिदासस्य अन्येषां कवीनां तुलनात्मकमध्ययनम् ।.....३५२ तः ३५३
- (२) कालिदासग्रन्थेषु वर्णिताः भौगोलिकस्थलानि ।.....३५४ तः ३५८
- (३) कालिदासकृतिषु वर्णिताः प्रमुखवनस्पतयः ।.....३५९ तः ३६३
- {ब}(१) कालिदासकृतिषु वर्णिताः जीवजन्तवः ।.....३६४ तः ३६६
- (२) पर्यावरणपरक सूक्तीनां संग्रहः ।.....३६७ तः ३६९
- (३) पर्यावरणविषये अद्यावधि भूतानि विश्वस्तरीय कार्याणि,
सम्मेलनानि,संधयश्च ।.....३७० तः ३७२
- (४) सन्दर्भग्रन्थाः ।३७३ तः ३७९

.....:+++++○○○++++:.....

Appendix

परिशिष्टः

(१) कालिदासस्य अन्येषां कवीनां तुलनात्मकध्ययनम् ।

महाकाव्यलक्षणं निरूपयता साहित्यदर्पणकारेण तत्र भवता आचार्य विश्वनाथेन प्रकृतिचित्रणं महाकाव्यस्य — अनिवार्यमपरिहार्यचाङ्गमिति प्रतिपादितम् — तद्यथा—

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी प्रदोषध्वान्त वासराः ।

प्रातर्मध्यान्ह मृगया शैलर्तु वनसागराः ।।^१

अत एव नैकमपि तथाविधं महाकाव्यं नाटकं वा नयनपथमुपयाति । यत्र पर्यावरणस्य विविधस्वरूपाणां विशदवर्णनं चारुतया न विहितं महाकविभिः । प्रकृतिवर्णने महाकविः श्री हर्षोऽपि सिद्धहस्तः प्रथितः । नैषधमहाकाव्ये प्रकृतेर्नानारूपे वर्णनं दृश्यते । वने नलः वनपालपाणिना पुष्पफलादिभिः निर्देशेन प्रदर्श्यमानं वनसौन्दर्यमपश्यत् । खगोड्डयनेनोद्गतेनकम्पिते पल्लवहस्ते फलानि पुष्पाणि च गृहित्वा वनवृक्षैर्वृद्धमहर्षिभ्यः शिक्षित्वा तेषामातिथ्यं सम्पादितम् । तद्यथा—

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे, वयोऽति पातोद्गतवातवेपिते ।

स्थितैः समादाय महर्षिवार्धकादवने तदातिथ्यमाशिक्षि शाखिभिः ।।^२

अत्र नलस्य स्वगतं मानवामिव वृक्षैः क्रियते । वसन्तर्तवे शोभायमानानि किंशुकपुष्पाणि द्रष्टव्यानि । यथा—बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद—

बभूः पलाशान्यतिलोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां,

नखक्षतानीववनस्थलीनाम् ।।^३

अत्र वसन्तो नायकरूपेण वनस्थली नायिकारूपा च वर्णिता । महाकविः भारविः किरातार्जुनीयं महाकाव्यस्य वतुर्थसर्गे शरदृतोः वर्णनप्रसंगे पर्यावरणस्य मानवसदृशचेष्टायाः वर्णनं करोति । यथा—

१. साहित्यदर्पण — ६/३२२,

२. नैषधमहाकाव्य — १/७४,

३. कुमारसम्भव — ३/३६

निरीक्षमाणा इव विस्मयाकुलैः, पयोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः।

हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा मनोऽस्य जह्नु शफरीविवित्तयः॥ किरातार्जुनीयम् ४/३॥

अत्र जलाशये मत्स्याः नृत्यन्ति, सरोवरः कमलनेत्राभ्यां तान् साश्चर्यं पश्यति स्म।
पलाशपुष्पाणामुद्दीपकत्वं प्रकाशयन्माघकविर्निजमहाकाव्ये कथयति—

कविकुलगुरोः काव्येषु नानारूपा प्रकृतिः पर्यावरणं निर्मलीकुर्वाणाः वर्णिता दृश्यते।
पर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्या कविः सर्वत्र मानवरूपां प्रकृतिं वर्णयति। यथा—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य,

पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य।

उदीरयामासु रिवोन्मदाना—

मालोकशब्दं वयसां विरावैः॥ रघु. २/९॥

अत्र परित्यक्तः सेवकवर्गस्यापि वरुणतुल्यप्रभावस्य राज्ञो दिलीपस्य
उभयपार्श्वस्थितेषु वृक्षेषु स्थितानां पक्षिणां कूजितं बन्दिजनभाषितजयशब्दा इवाभवत्।

निष्कर्षतः कथयितुं शक्यते यत् महाकविकालिदासस्य कृतिषु या प्रकृतिः मानवेन सह
भावाभिभूता परस्परं सौहाद्रभावेन सम्पृक्तास्ति। सा सहृदयानां मनांसि आत्मानं प्रति सरलया
आकर्षयति। एतादृशी प्राकृतिच्छटाऽन्यकविकाव्येषु न दृश्यते।

(२) कालिदासग्रन्थेषु – वर्णित भौगोलिक – स्थलानि ।

अनुक्रमः	भौगोलिकस्थलानि	स्थलानां परिचयः	ग्रन्थनामानि
१	अगस्त्याश्रमः	नासिकात् – उत्तरपूर्वे, मनमाडतः १५ कि.मि. दूरेस्थितोऽस्ति ।	रघुवंशे १३/३६
२	अंगराज्यम्	मगधस्य समसीमान्तः गंगायाः दक्षिणोपत्यकापर्यन्तं विस्तृतो वर्तते ।	रघुवंशे
३	अयोध्या	आधुनिक फैजाबाद-अयोध्याक्षेत्रम्	रघुवंशे-१३/१
४	अलका	मंदाकिन्याः तटस्थ समृद्धयक्षनगरी	मेघदूते-१/८
५	अत्रि-आश्रमः	चित्रकूटतः ६ कि.मि.दूरे स्थितक्षेत्रम्	रघुवंशे-१३/०
६	उज्जयिनी	आधुनिक-उज्जैन नगरम्	मेघदूते-१/२७
७	उत्कलः	उडीसा,(महानदी-घाटीकटक-संभलपुर-मेदिनीपुर-सुवर्ण रेवानद्याःसम्बद्धक्षेत्रम्	रघुवंशे-४/३८
८	उत्तरकोशलम्	अधुना गोंडा,बहराईच,फैजाबाद,सुल्तापुर-बस्तीतः समीकृत गण्डकीनद्याः यमुना पर्यन्त क्षेत्रम् दक्षिणी सीमा गंगा नदी ।	रघुवंशे-९/१
९	कण्वाश्रमः	अधुना नजीबाबाद दुगड्डा क्षेत्रम् ।	शाकुन्तले-१/पृ २२
१०	कनखलः	हरिद्वारस्य निकटे गंगायाः तटस्थ पवित्र क्षेत्रम् ।	मेघदूते-१/५०
११	कपिशा नदी	पश्चिम बंगाल ।	रघुवंशे-४/३८
१२	कलिङ्गः	महानदीतः गोदावरी नदीपर्यन्तं विस्तृतक्षेत्रम् ।	रघुवंशे-४/३८
१३	कम्बोज-जनपदः	पामीरपर्वतग्रन्थिक्षेत्रेपूर्वेयास्कन्दः(सीतानदी) दक्षिण-पश्चिमहिन्दुकुशतःपरिवेष्टितप्रदेशः	रघुवंशे-४/६९
१४	कामरूपः	असम,वर्तमाने कामरूपमण्डलम्, तस्य	रघुवंशे-४/८३

		समीपस्थ ब्रह्मपुत्र घाटीक्षेत्रम् ।	
१५	कावेरी	वर्तमान कावेरीनदी ।	रघुवंशे-४/४५
१६	कुरुक्षेत्रम्	थानेश्वरः (हरियाणा)	मेघदूते-१/४५
१७	केरलः	वर्तमानकेरलः, मलाबारतटम् ।	रघुवंशे-४/५४
१८	कैलाशः	गंगोत्र्याः उत्तर - पूर्वहिमालयस्य पर्वतशृङ्खला, मानसरोवरेण सम्बद्धः ।	मेघदूते-१/६०
१९	क्रौंचरंघ्रः	हिमालयपर्वत तटस्थ पर्वतविशेषः ।	मेघदूते- १/५७
२०	गन्धवतीनदी	उज्जयिन्याः सन्निकटे प्रवाहिता शिप्रा-चम्बलयोः सहायका नदी ।	मेघदूते-१/३३
२१	गंगायमुनासंगमः	प्रयागः (इलाहाबाद)	श्रघुवंशे-
२२	गम्भीरानदी	शिप्रायाः सहायका नदी ।	मेघदूते-१/४०
२३	गोदावरी नदी	त्र्यम्बकेश्वरतः उद्भूता पवित्रा नदी ।	रघुवंशे-१३/३३
२४	गोवर्धनपर्वतः	वृन्दावनतः ३०कि. मि.दूरेस्थितपर्वतः ।	रघुवंशे-६/५१
२५	चित्रकूटः	चित्रकूटरेल्वेस्टेशनतः ५ कि.मि.दूरे स्थितः कामतानाथगिरिः ,रामगिरिःएवचित्रपर्वतोऽस्ति ।	मेघदूते-१/१
२६	जनस्थानम्	दण्डकारण्यस्यदक्षिणीभागः । पञ्चवटीसहिता गोदावरीतः कावेरीपर्यन्तस्थ वनप्रदेशः ।	रघुवंशे-१२/४२
२७	तमसानदी	वाल्मीकिआश्रमसमीपस्थः गङ्गायाः सहायका नदी ।	रघुवंशे-९/२०
२८	ताम्रपर्णी नदी	मलयगिरितः निःशृत्य मनारपर्यन्तं प्रवाहिता नदी ।	रघुवंशे-४/५०
२९	त्रिकूटपर्वतः	नासिकात् पश्चिमे स्थितः एकः पर्वतशिखरः ।	रघुवंशे-४/५९
३०	दर्दरपर्वतः	दोदाबेटाटा नामकपर्वतः ।	रघुवंशे-४/५१
३१	दशार्णजनपदः	अधुना मालवा पठारस्य पूर्वीभागः बेतवा	मेघदूते-१/२३

		धसान,केनादनदीभिः सिञ्चितक्षेत्रम् ।	
३२	देवगिरिः	मंदसौरमण्डले चम्बलतः दक्षिणभागे स्थित उ पत्यका ।	मेघदूते-१/४२
३३	निविर्ध्या नदी	अधुना नेवाज नाम्ना विख्याताऽस्ति ।	मेघदूते-१/२८
३४	निषादपुरम्	प्रयागतः ३५कि. मि. उत्तर-पश्चिमे गंगायाः तटे स्थितं शृंगवेरपुरम् ।	रघुवंशे-१३/५९
३५	नीचगिरिः	विदिशा उज्जैनमार्गे अवस्थिता उदयगिरिः उपत्यका ।	मेघदूते-१/२५
३६	पञ्चवटी	नासिकेऽस्ति ।	रघुवंशे-१३/३४
३७	पञ्चाप्सरः	पञ्चवटी-चित्रकूटयोर्मध्ये स्थितःकोऽपि सरोवरः ।	रघुवंशे-१३/३८
३८	पाण्ड्यदेशः	कावेरी,मलयगिरिः, तथा समुद्रात् परिवेष्टितःप्राचीनराज्यम् ।	रघुवंशे-४/४५
३९	पम्पासरोवरः	वैल्लारी, कर्णाटकस्य उत्तरे स्थितोऽस्ति ।	रघुवंशे-१३/३०
४०	पारसीकः	फारस, भारतस्य प्राचीन पश्चिमसीमा, अधुना कंदहार,काबुलगजनीपर्यन्त रेखायाःसम्बद्धः ।	रघुवंशे-४/६०
४१	पुष्पपुरम्	अधुना पटना नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति ।	रघुवंशे-६/२४
४२	प्राग्ज्योतिषपुरम्	कामरूपस्य राजधानी गौहाटी (असम)	रघुवंशे-४/८१
४३	बंगः	दक्षिण-पूर्वी बंगालः ।	रघुवंशे-४/३६
४४	ब्रह्मावर्तजनपदः	दिल्लितः उत्तरवर्ती (अधुना हरियाणा प्रदेशः)	मेघदूते-१/४८
४५	भागीरथी	गंगोत्रीतः निःशृत्य देवप्रयागपर्यन्तस्य गंगायाः प्रमुखा धारा ।	कुमारसम्भवे- १/१५
४६	मगधः	वर्तमानदक्षिण विहारप्रदेशः ।	
४७	मथुरा	वर्तमान मथुरातः८-९ कि. मि.	रघुवंशे-४/४८

		दक्षिण-पश्चिमे स्थितः महौली ।	
४८	मन्दराचलः	हिमालये कैलासपर्वत-शृङ्खलायाम्, गंधमादनस्य उत्तर-पूर्वेस्थितः कोऽपि शिखरः ।	कुमारसम्भवे
४९	मन्दाकिनी	केदारनाथात् प्रवाहिता रुद्रप्रयागे अलकनन्दया सह मिलति ।	मेघदूते-२/४
५०	मलयगिरिः	नीलगिरिः-अन्नामलै-एलामलै पर्वतमाला ।	रघुवंशे-४/४६
५१	महाकोशी	सप्तकोसी नदी (नेपाल)	कुमारसम्भवे-६ /३३
५२	मानसरोवरः	कैलासशृङ्खलाया त्रयभागपरिवेष्टितः सरोवरः । समुद्रतलात्(१५०९४फीटउच्च स्थानेस्थितोऽस्ति ।	मेघदूते
५३	मालिनी नदी	गढवालशृङ्खलातः उद्भूता,गंगायाः सहायिकानदी ।	शाकुन्तले-१/पृ २२
५४	माल्यवान्पर्वतः	हप्पीक्षेत्रस्था,तुंगभद्रनद्याः तटप्रदेशस्य अनांगुडी उपत्यका ।	रघुवंशे-१३।२६
५५	मारीचआश्रमः	हेमकूटे स्थितः । हेमकूटो नामकिंपुरुषः पर्वतस्तपःसंसिद्धिक्षेत्रम् ।	शाकुन्तले-७/९ .३७१
५६	माहिष्मती	मान्धाता अनूपराज्यस्य राजधानी ।	रघुवंशे-६/४१
५७	मुरलानदी	पश्चिमघट्टतः निःशृत्य अरबसागरे पतति ।	रघुवंशे-४/५५
५८	रामगिरिः	रामटेकः (नागपुर)	मेघदूते-१/१
५९	रेवा/नर्मदा	अमरकण्टकतः प्रवाहिता एषा नदी अरब सागरे मिलति ।	रघुवंशे-५/४२
६०	विदर्भः	नर्मदातः कुष्माण्डीपर्यन्तम्,आंध्रप्रदेशे मध्य प्रदेशस्य भूभागः ।	रघुवंशे-१५/४८
६१	वृन्दावनम्	मथुरानगरात् १०कि.मि.दूरे स्थितम् ।	रघुवंशे-६/५०

६२	वेत्रवती नदी	चम्बलस्य सहायका नदी (बेतवा)	मेघदूते-१/२४
६३	शरभंगआश्रमः	जैतवाडातःप्रायः२५ कि.मि. तथा सुतीक्ष्ण आश्रमतः प्रायः १८ कि.मि.दूरे स्थितः।	रघुवंशे-१३/४५
६४	शातकर्णआश्रमः	पञ्चाप्सरसम्बद्धक्षेत्रम्।	रघुवंशे-१३/३८
६५	शिप्रा नदी	उज्जयिन्याः समीपे प्रवाहिता नदी।	मेघदूते-१/३१
६६	शूरसेनः	यस्य उत्तरे कुरुप्रदेशः। दक्षिणे चम्बलः, पश्चिमे ब्रह्मावर्तः पूर्वे पाञ्चाल प्रदेशः यस्य राजधानी मथुरा।	रघुवंशे-६/४५
६७	सरयू	घाघरा नदी नाम्ना प्रसिद्धा।	रघुवंशे-८/९५
६८	सरस्वती नदी	सिरमूरतः उद्भूता।	मेघदूते-१/५७
६९	सिन्धु नदी	उत्तरभारते प्रवहति।	रघुवंशे-४/६७
७०	सहयः	कावेरीतःगोदावरी उद्गम स्थलपर्यन्तम् १५०० कि.मि. पश्चिमी घट्टः।	रघुवंशे-४/५२
७१	सुतीक्ष्ण आश्रमः	जैतवाडातः१०कि.मि.	रघुवंशे-१३/४१
७२	सोमतीर्थः	प्रभासक्षेत्रीय सोमनाथस्य निकटे यत्र सरस्वतीअस्ति।	शाकुन्तले-१/पृ २४
७३	हेमकूटः	बन्दरपुच्छशृङ्खला हिमालयात् अभिन्न उन्नत पर्वत माला।	शाकुन्तले-७/५ .३७१

(३) कालिदासकृतिषु वर्णिताः प्रमुखवनस्पतयः ।

अनुक्रमः	वनस्पतयः	सन्दर्भग्रन्थाः
१	अक्षोटः	रघुवंशे-४/६९
२	अतिमुक्तलता	ऋतु.६/१९. वि.२.माल.४/१३.अभि.३
३	माधवी	मेघ.१/१७.अभि.३/८
४	अपराजिता	अभि.७/पृ.३९५
५	अर्जुनः	ऋतु.२/१७.रघु.१६/५०
६	ककुभः	मेघ.१/२४
७	अशोकः	मेघ.२/१७, कुमा.३/३६, रघु.१३/३२, माल३/५, विक्र.२/७
८	आम्रः	ऋतु.६/३८.कुमा.३/२७.मेघ.१/१८
९	चूतः	ऋतु.६/१,४,१६,१७,३६.अभि.४/१३
१०	सहकारः	ऋतु.६/२४,२८,२९,३४. रघु.१६/५२
११	इक्षुः	ऋतु.५/१. रघु. ४/२०
१२	इंगुदी	अभि.१/१४.,४/१३
१३	ओषधि	कुमा.१/२,१०, ६/३८,४३. रघु. ४/७५.
१४	कदम्बः	ऋतु. २/१७,२१,२४,२५. मेघ.१/२७
१५	नीपः	मेघ.१/२२.वि.४/१५. ऋतु.३/१३
१६	कदली	मेघ.२/१७.
१७	कन्दली	ऋतु.२/५.मेघ.२/२.वि.४/१५.रघु. १३/२९
१८	शिलीन्धः	मेघ.१/११
१९	कमलम्	ऋतु.१/२८,३/११,२८.मेघ.१/३३.रघु. १/४३

२०	अम्बुजम्	ऋतु.६/१६
२१	अम्भोरुहम्	ऋतु.३/१७
३०	अरविन्दम्	कुमा.३/५६
३१	पंकजम्	ऋतु.३/१०, २५
३२	पद्मम्	ऋतु.३/१, १५. वि.४/४०, कुमा. १/१६, ५/२७
३३	सरसिजम्	अभि.१/१९
३४	सरोरुहः	ऋतु.३/८
३५	श्वेतकमलम्	रघु.४/१७
३६	पुण्डरीकः	वि.४/४२
३७	कमलिनी	अभि.४/११
३८	नलिनी	मेघ.२/३
३९	पद्मिनी	माल.२/१२
४०	कर्णिकारम्	ऋतु.६/६, २१, २९. कुमा.३/२८, ६३-वि. २/२२
४१	कल्पवृक्षः	मेघ.१/६६
४२	कालागरुः	रघु.४/८१
४३	किंशुकः	ऋतु.६/२१, २२
४४	पलाशः	कुमा.३/२९
४५	कीचकः	मेघ.१/६०, कुमा.१/८. रघु. २/१२, ४/७३
४६	कुंकुम-कुसरः	रघु.४/६७
४७	कुटजः	ऋतु.३/१३
४८	कुन्दः	ऋतु.६/२४, ३१, ३६-मेघ.२/२
४९	अभि.	अभि. ४/३
५०	कुरबक	ऋतु.६/२०

५१	कुशः/दर्भः	कुमा.५/११,५/८५.रघु.९/५५.अभि. १/७,१५
५२	केतकः	मेघ.२/२५.रघु.४/५५,१३/१६
५३	केसरः	मेघ.२/१७.कुमा.३/५५
५४	खर्जुरी	रघु.४/५७
५५	गौरसिद्धार्थकः	कुमा.७/७
५६	चन्दनम्	रघु.४/४८,५१,५२,६/६४
५७	चम्पकः	ऋतु.६/३
५८	जम्बू	मेघ.२/२१,२५
५९	तमालः	रघु.६/६४,१३/१५,४९
६०	ताम्बूलवल्ली	रघु.४/४२.६/६४
६१	ताली	रघु.४/३४.६/५७.१३/१५
६२	तिलकः	माल.३/५. कुमा.३/३०
६३	तृणम्	ऋतु.१/१५.२/५
६४	द्राक्षावलयः	रघु.४/६५
६५	दूर्वा	कुमा.७/१४.अभि.४
६६	देवदारुः	कुमा.१/१५,५४.३/४४.रघु.२/२६. ४/७६
६७	नमेरुः	कुमा.१/५५.३/३३.रघु.४/७४
६८	नवमालिका	अभि.४/१२
६९	नारिकेलः	रघु.४/४२
७०	निचुलः	मेघ.१/१४.वि.४/१३
७१	वेतसः	रघु.४/३५.९/७९.अभि.२/३
७२	निवारः	अभि.१/४,४/२१.कुमा.५/१५
७३	पाटलः	ऋतु.१/२८.रघु.१६/५२,अभि.१/३

७४	पुन्नागः	रघु.४/५७
७५	पूगः	रघु.४/४४.६/६४.१३/१७
७६	प्रियंगुः	ऋतु.४/१७
७७	श्यामा	ऋतु.३/१८
७८	प्रियालः	कुमा.३/३१
७९	बन्धुजीवः/बन्धुकः	ऋतु.३/५,२६,२७
८०	भद्रमुस्ता	ऋतु.१/१७.रघु.९/५९.अभि.२/६
८१	भूर्जः	कुमा.१/७,५५.रघु.४/७३
८२	मधूकः	कुमा.७/१४.रघु.६/२५
८३	मन्दारः	मेघ.२/६,११,१५.अभि.७/२
८४	मल्लिका	रघु.१६/४,४७,५०
८५	मारीचवनम्	रघु.४/४६
८६	मालती	ऋतु.२/२५.३/२
८७	यूथिका	ऋतु.२/२५.मेघ.१/२८
८८	लवंगः	रघु.६/५७
८९	लोध्रः	मेघ.२/२.ऋतु.४/१.कुमा.७/९
९०	वटवृक्षः	रघु.१३/५३
९१	शालः	रघु.१/१३,३८
९२	शालि	ऋतु.३/१,१०,१६.४/८,१९. ५/१,१६. रघु-४/२०
९३	कलमः	ऋतु.३/५.रघु.४/३७
९४	शात्मली	ऋतु.१/२६
९५	शिरीषः	मेघ.२/२.रघु.१६/६८.अभि.१/२८. ६/१८
९६	शेफालिका	ऋतु.३/१४

९७	शैवल	रघु.५/४६.१६/४६
९८	सप्तच्छदः	ऋतु.३/२,१३
९९	सरलवनम्	मेघ.१/५७.कुमा.१/९.रघु.४/७५
१००	श्यामाकः	अभि.४/१४
१०१	सन्तानकः	कुमा.६/४६.७/३
१०२	सल्लकी	कुमा.८/३३. वि.४/४४

(ब)१. कालिदासग्रन्थेषु वर्णिताः जीवजन्तवः ।

कालिदासग्रन्थेषु येषां जीवजन्तूनाम् उल्लेखो वर्तते, तेषां पर्यावरणदृष्ट्या चिन्तनार्थं सारल्यं स्याद्, तदर्थं त्रिधाप्रकारेण विभाज्यते ।

१. थलचराः

२. नभचराः

३. जलचराः ।

(१) थलचराः ।

अनुक्रमः	जन्तवः	ग्रन्थानि
१	अश्वः	मेघ.२/१३. कुमा.६/३९. रघु.४/४७,५६,६२,६९ ५/७३
२	गजः	मेघ.२/१३. रघु.४/३८,४०,४५,४७,४८,५७,५९,७५, ऋतु. १/१५,२०, कुमा.१/९, ३/३९, वि.४/५. अभि.१/३२
३	गवयः	ऋतु.१/२३,२७. कुमा.१/५६
४	गौ	ऋतु.३/१६, कुमा.८/३८, अभि.२
५	महिषः/महिषी	ऋतु.१/२१. रघु.१६/१३. अभि.२/६
६	मृगः	ऋतु.१/११,२२. कुमा.१/१५,३/३१,४२. रघु.१/१/४०.अभि. १/१४
७	कृष्णसारः	कुमा.३/३६, वि.४/५७,५८.अभि.१/६. ६/१७.रघु. ९/५
८	वराहः	ऋतु.१/१७. कुमा.८/३५.रघु.२/१७.अभि.६/२
९	व्याघ्रः	रघु. १६/१५
१०	वानरः	ऋतु.१/२३, २/१९, मा. ४
११	शरभः	मेघ.१/५८.ऋतु.१/२३
१२	शिवा	रघु.१६/१२
१३	सारंगः	मे.पू. ५८
१४	सिंहः	ऋतु. १/१४, १५,२७, कुमा. १६/५६, रघु. २/२९, १६/१६

(२) नभचराः ।

अनुक्रमः	जन्तवः	ग्रन्थानि
१	कारण्डवः	ऋतु.३/८. वि.२/२२
२	कोकिलः/परभृतः	ऋतु.६/१६,२३,२६,३४. वि.४/१२. कुमा.३/३२. अभि. ४/१०
३	कोकिला	वि.४/२४,२५.
४	क्रौञ्चः	ऋतु.४/८,१९.
५	गृधः	वि.५/२,४.
६	गृहबलिभुक्	मेघ.१/२
७	चक्रवाकः	वि.४/३६,३९. कुमा.३/३७. रघु.१३/३१. अभि.४
८	चातकः	ऋतु.२/३.मेघ.१/१०,२३
९	पारावतः	मेघ.१/४२,वि.३/२
१०	बलाका	ऋतु.३/१२. मेघ.१/१०,२३
११	भवनशिखी/क्रीडामयूरः	मेघ.१/३६, २/३,१९. वि.३/२. रघु.१६/१४
१२	शुकः	वि.२/२२. अभि.१/१४
१३	सारसः	ऋतु.१/१९. ३/८,१६. मेघ.१/३३. रघु.१/४१. १३/३०,३३
१४	सारिका	मेघ.२/२५
१५	हंसः/राजहंसः	ऋतु.३/१,२,८,११,१६, मेघ.१/११,२५,६१.रघु.४/१९. वि. ४/२,३,४

(३) जलचराः ।

अनुक्रमः	जन्तवः	ग्रन्थानि
१		रघु.१३/१०

	तिमिमत्स्यः(whale)	
२	मीनः/गोधा/रोहितः/शफरः	ऋतु.१/१९. ३/३. अभि.६. मेघ.१/४४
३	विद्रुमः	रघु.१३/१३
४	शंखः	रघु. १३/१३
५	मुक्तिः	रघु.१३/१७
६	नक्रः	रघु.७/३०, १६/५५
७	सर्पः	ऋतु.१३/२०. रघु.४/४८. १६/१७
८	समुद्रभुजंगः	रघु.१३/१२

२.पर्यावरणपरकसूक्तीनां संग्रहः ।

१.वैदिकसूक्तयः ।

- पातुवातो अन्तरिक्षात् ।।-ऋ.१०/१५८-८
- अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ।।-ऋ.१/१५२-७
- न मा गरन्नद्यो मातृतमा ।।-ऋ.१/१५८-५
- हृदा इव कुक्षयःसोमधाना-ऋ.३/३८-८
- विद्युद्धस्ता अभिद्यवः-ऋ.८/७-७५
- यत्सीमन्तं न धूनथ ।।-ऋ.१/३७-६
- मा आपो हिंसीः ।।यजु.-६/२२
- सुसस्याः कृषीस्कृधि ।।यजु.-४/१०
- कृषिश्च मे यज्ञेनकल्पन्ताम् ।।यजु.१८/९
- वृष्टिश्च मे यज्ञेनकल्पन्ताम् ।।यजु.१८/९
- वृष्टिनियन्त्रको हि यज्ञः ।।यजु.१७/१
- औषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम् ।।यजु.१/५५
- निकामे निकामे पर्जन्यो वर्षतु ।।यजु.२२/२२
- सं सं स्रवन्तु नद्यः ।।अथर्व.१९/११-१
- शिवा नः सन्तु वार्षिकीः ।।अथर्व.१/६-४
- शं ते खनित्रिमा आपः ।।अथर्व.११/२-२
- अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रतितप ।।अथर्व.२/१९-१
- सूर्य चक्षुषा मा पाहि ।।अथर्व.२/१६-३
- अग्नि सोमो बिभ्रति आप इतता ।।अथर्व.३/१३-५

- सूर्यः यत्तेऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च ।।अथर्व.२/२१-३
- आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु ।।अथर्व ६/५०-७
- पुनातु वात प्राणेन ।। अथर्व.५/६२-१
- यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।।अथर्व.१२/१-३५
- पुरुषो वाव यज्ञः ।।छान्दो.३/१४

२.कालिदासस्य सूक्तयः ।

- सिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थना चाटुकारः ।।मेघ.१/३१
- प्राचीमूले तनुमिवकला मात्रशेषा हिमांशोः ।।मेघ.२/२९
- साभ्रेऽस्त्रीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ।।मेघ.२/३०
- जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ।।मेघ.२/२०
- रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषये विन्ध्यपादे विशीर्णाम्,

भक्तिच्छेदेरिव विरचितां भूतिमंगे गजस्य ।।मेघ.१/११

- पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्धिनो यत्र वाहाः,
शैलोदग्रास्त्वमिवकरिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।।मेघ.२/१३
- त्वत्संपर्कात् पुलकितमिव प्रौढपुष्पैःकदम्बैः ।।मेघ.१/२५
- शंकास्पृष्टा इव जलमुचास्त्वादृशाजालमार्गैः ।।मेघ.२/८
- ब्रह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ।।रघु.१३/६०
- शशाङ्कलेखामिवपश्यतो दिवा ।।रघु.५/४८
- सन्ध्येव शशिनं नवम् ।।रघु.१/८३
- इन्दुः क्षीरनिधावीव ।।रघु.१/१२
- हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्रा चन्द्रमसोरिव ।।रघु.१/४६
- ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ।।रघु.६/२२

- नेत्रैपपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भि नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ।।रघु.२/७३
- निर्विष्टसारां नितृभिर्हिमांशोरन्त्यांकलांदर्श इवौषधीषु ।।रघु.१४/८६
- स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं, लतेव सीता संहसा जगाम ।।रघु.१४/५४
- फलेन सहकारस्य पुष्पोद्भव इव प्रजाः ।।रघु.४/९
- जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ।।२/३
- पश्यानवद्यांगिविभातिगङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ।।रघु.१३/५७
- क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ।।रघु.१/७३
- लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेवसमुद्रमाविशत् ।।रघु.२/२८
- बभौ हरजटाभ्रष्टाङ्गङ्गामिव भगीरथः ।।रघु.४/३२
- विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयंछेत्तुमसाम्प्रतम् ।।कुमा.२/५५
- पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीष पुष्पं न पुनः पतत्रिणः ।।कुमा.५/४
- अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ।।कुमा.१/२७
- दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो महाम्बुदात्किं हरते वनानाम् ।।कुमा.१२/४१
- सरसिजमनुविद्धं शैवलेनाऽपि रम्यम् ।।शाकु.१/२०
- अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौबाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ।।शाकु.१/२२
- न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्,
मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवग्नि ।।शाकु.१/१०
- को नाम उष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।।शाकु.४
- सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते ।।ऋतु.६/१
- निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् ।।वि.१/७
- सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ।।माल.३/४

६. पर्यावरणविषये अद्यावधिभूतानि विश्वस्तरीयकार्याणि, सम्मेलनानि, संधयश्च ।

विश्वपर्यावरणं अन्तर्राष्ट्रियकक्षायाः सहयोगेनैव परिचलति, तस्योपरि ये दुष्प्रभावाः सन्ति तेषां संयमनमन्तर्राष्ट्रीय सहयोगेनैव संभवोऽस्ति । अस्माकं प्रार्थमिकाऽवस्यकता इदमस्ति यद् वयं सर्वे सम्मिल्यान्तर्राष्ट्रीय स्तरे प्राकृतिकविपदानामवरोधनं कुर्याम ।

अधुना विश्वेऽन्तर्राष्ट्रीयस्तरे पर्यावरणसमस्योपरि विचाराणामादानप्रदानं प्रचलन्ति । १९६७ख्रिष्टाब्दस्यबाह्यान्तरिक्षसन्धौ एतादृशीव्यवस्थाऽस्ति यद् बाह्यान्तरिक्षे प्रेषितः वस्तुभिः पृथिव्याः पर्यावरणदूषितं न करणीयमिति । १९७२ ख्रिष्टाब्दे सागरान् प्रदूषणात् रक्षणाय व्यवस्थापनं कृतमस्ति । अन्तर्राष्ट्रीयस्तरे पर्यावरणसन्तूलनार्थं ये केचन् संधयः अकुर्वन् ते निम्ना सन्ति ।

- आन्तर्राष्ट्रीय वनस्पति रक्षण अधिनियम ।—रोम १९५१.
- आणविक अस्त्र परीक्षण निषेध सन्धि, १९६३.
- आणविक अस्त्रों के अप्रसार की सन्धि—१९६८.
- खुले समुद्र पर तेल—प्रदूषण से क्षति सम्बन्धी अधिनियम—१९६८.
- तेल—प्रदूषण से नुकसान के लिए नागरिकों के दायित्व सम्बन्धी अधिनियम—१९६९
- आणविक अस्त्रों को समुद्र तल पर रखने के निषेध सन्धि—१९७१.
- अन्तर्राष्ट्रीय महत्व के नभ, भूमि तथा विशेषकर पानी के आसपास रहने वाले पक्षियों के वास स्थान का अधिरूपण—१९७१.
- विश्व की सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक विरासत के संरक्षण से सम्बन्धित अधिनियम—१९७२
- जोखिम में पड़े जंगली पेड़—पौधों के अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार का अधिनियम—१९७३
- प्राकृतिकसम्पदा में प्राणी और वनस्पतियों के संरक्षण के लिए अधिनियम ।—लंडन १९३३.
- वनस्पति और प्राणी सृष्टि को उनकी कुदरती प्राकृतिक स्वरूप को सम्भालने के लिए अधिनियम ।—लंडन १९३६.
- ह्वेल(whale) मारने के विषये में नियन्त्रण के लिए आन्तर्राष्ट्रीय अधिनियम(I C R W) १९४६-
- दक्षिणपूर्व एशिया और पेसेफिकक्षेत्र के वनस्पति संरक्षण का अधिनियम ।—रोम १९५६.

- एन्टार्कटिक सन्धि (A T) वोशिंगटन १९५७.
- किरणोत्सर्ग से मजदूरों के रक्षण हेतु अधिनियम—जेनेवा १९६०.
- तेलप्रदूषण से होने वाले नुकसान के विषये में सामाजिक जबावदारी का आन्तर्राष्ट्रीय अधिनियम ।—ब्राजील १९६९.
- तेलप्रदूषण से नुकसान के सामने सहायता देने के लिए अन्तर्राष्ट्रीय फंड एकत्रीत करने के लिए आन्तर्राष्ट्रीय अधिनियम ।—ब्राजील १९७१.
- विश्व के अमूल्य सांस्कृतिक और राष्ट्रीय वस्तुओं के रक्षण के लिये अधिनियम ।—पेरीस १९७२.
- सामुद्रिक कानून में संयुक्तराष्ट्र का अधिनियम (U N C L O S) मोन्टीगो १९८२.
- ओजोन स्तर के रक्षण के लिये अधिनियम ।—वियेना १९८५.
- अणु दुर्घटना का तात्कालिक जांच का अधिनियम ।—वियेना १९८५.
- कोपनहेगन परिषद —२००९.

उपर्युक्तसन्धिषु अन्तर्राष्ट्रीयस्तरे पर्यावरणार्थ प्रभावसम्पन्नाः भवितुं शक्यते, किन्तु प्रदूषणस्य विश्वव्यापिसमस्या निरन्तरं वर्धमानाऽस्ति। अस्याः समस्याया निवारणार्थं मानवीयपर्यावरणसम्बन्धीतमेकं सम्मेलनं “स्टोक होम” इत्याख्य देशे अभवत्। तत्र सम्मेलनावसरे “विश्व पर्यावरण विकास आयोगः” द्वारा मानवीय पर्यावाणोपरि “हमारा सबका भविष्य” नामकैकं घोषणापत्रं प्रसारितं कृतम्।

त्रिंशत् राष्ट्राणां प्रस्तावे ध्यानं दत्वा “संयुक्तराष्ट्रसंघः” १९७२ ख्रिष्टाब्दे एकम् (world charter)पत्रम् प्रसारितं कृतम्। तस्मिन्पत्रे लिखितमस्ति “मानवता उर्जायाः प्राकृतिकव्यवस्थायां निश्चितोऽस्ति, तथा सर्वा सभ्यतायाः मूलानि प्रकृतिषु सन्ति”।

अपरञ्च भारतीय संविधानस्य ४२ तमे अनुच्छेदे १९७६ तमे वर्षे पर्यावरणसुरक्षायाः मूलकर्तव्यान् अध्याये संयोज्य नागरिकाणां मूलकर्तव्यान्नपि निश्चितकृतमस्ति। केन्द्रियः सर्वकारः अपि १९७६ तमे वर्षे संविधाने संशोधनं कृत्वा तत्र पर्यावरणनियन्त्रणोद्देश्यान् क्रियाशीलं कारयितुं विविधनियमाः पारिताः। विश्वव्यापि विभिन्नसंस्थासु पर्यावरणविकासकार्यक्रमाः क्रियाशिलाः सन्ति।

अस्माकं देशस्य स्वतन्त्रतानन्तरं १९४८ तमे ख्रिष्टाब्दे एका “International Union of Conservation of Nature and Natural Resources” संस्था स्थापिता। तस्या मुख्यालयः ‘स्विट्जरलैंड’ स्थ ‘मोर्ज’ नगरेऽस्ति।

यूनेस्को: – संयुक्तराष्ट्रसंघस्य महत्वपूर्णमङ्गमस्ति। अयं स्व सदस्य राष्ट्राणां शैक्षिकः वैज्ञानिकः एवं सांस्कृतिक क्षेत्रेषु उत्थानं विकासाय च सहायतां करोति। यूनेस्को औपचारिकशिक्षणयवस्थायां पर्यावरण सन्तुलनादि विविध विषयेषु अध्ययन-अध्यापने विशेषरूपेण ध्यानं ददाति।

यूनेस्को – (United Nations Education Scientific and Cultural Organization Field studiescentre, Australia) सहयोगेन पर्यावरण शिक्षासु कार्यरतेभ्यः शिक्षकेभ्यः माध्यमिकस्तरे १९८५ तमे वर्षे पाठ्यक्रमो आरम्भं कृत्वा तस्य विस्ताराय प्रयत्नशीलोऽस्ति।

विश्वस्यानेकाः संगठनसंस्थाऽपि पर्यावरणसुरक्षार्थं कटिबद्धा सन्ति तासु संगठनसंस्थासु काचन अधोल्लिखिताः सन्ति। यथा –

- International Atomic Energy Agency [I.A.E.A.]
- Council of Environment quality [C.E.Q.]
- Environment Production Agency [E.P.A.]
- International Council of Scientific Unions [I.C.S.U.]
- European Economic Community [E.E.C.]
- Natural Conservancy Council [N.C.C.]
- International Marine Consultive Organization [U.M.C.O.]

उपर्युल्लिखितानां सर्वासां राष्ट्रीय – अन्तर्राष्ट्रीयसंस्थानां – एतदुद्देश्यमस्ति यत् औपचारिकोऽनौपचारिकस्तथा च प्रौढशिक्षया द्वारा अथवा येन केनाऽपिप्रकारेण समाजे प्रत्येकजनानां मानसपटले पर्यावरणसुरक्षाविषये जनजागरणं स्यात्।

सन्दर्भग्रन्थाः—

१.पर्यावरण प्रदूषण और प्रबन्धन।

२.पर्यावरण और जल प्रदूषण।

३.पर्यावरण साथी।